

С. В. Кульчицький

Націоналізація

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ – примусове відчуження об'єктів приватної власності, здійснене з матеріальним відшкодуванням або на безоплатній основі. Паралел. термін – «усуспільнення». Обидва терміни вказують, що майно, вилучене у фіз. або юрид. осіб, переходить у власність нації або суспільства. Однак право власності можуть реалізовувати тільки фіз. або юрид. особи, тоді як нація або суспільство – спільноти, позбавлені організац. структури, що не можуть виступати як юрид. особа. Тому Н. фактично є відчуженням об'єктів приват. власності у власність держави, а не нації. Н. ринк. типу здійснюють у країнах, що поважають право приват. власності, зазвичай, із відшкодуванням вартості відповід. майна. Так, у Конституції України зазначено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю та результатами інтелектуал. твор. діяльності. Примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише у винятк. випадках за сусп. необхідності на підставі та в порядку, встановленими законом, та за умови поперед. і повного відшкодування їхньої вартості. Примус. відчуження таких об'єктів із наступ. повним відшкодуванням їхньої вартості можливе лише в умовах воєнного стану чи надзвичайного стану (ст. 41).

Комуніст. Н. була безоплат. відчуженням майна фіз. або юрид. осіб, здійсненим державою під гаслом побудови комунізму. У «Маніфесті Комуністичної партії» проголошено, що комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приват. власності. Відчуження засобів виробництва та ін. майна у селян, ремісників, кустарів, дрібних торгівців проводили з використанням ін. термінології (усуспільнення, колективізація, кооперування), що призвело до появи колектив. (колгоспно-кооп.) форми власності. Однак насправді комуніст. Н., так само як і різні форми примус. трансформації соц. природи дрібних власників, не усувала приват. власності, а лише змінювала власника. Ним ставала держава, а точніше – її очільники (вожді), які здійснювали контроль над держ. партією і державою. Н. економіки у Рад. Росії розпочато з одержавлення банків. справи, яку декретом Всерос. ЦВК від 14(27) грудня 1917 оголошено держ. монополією. Н. вироб. сфери більшовики почали готувати відразу після приходу до влади. 14(27) листопада 1917 Всерос. ЦВК і РНК прийняли декрет про робітн. контроль, що охоплював виробництво, купівлю-продаж та зберігання продукції, а також фінанс. діяльність. Навесні 1918 розпочато Н.

окремих галузей промисловості, 28 червня 1918 Всерос. ЦВК видав декрет про Н. усієї великої промисловості. В Україні, де комуніст. перетворення розгорнулися тільки на поч. 1919, Н. відразу охопила всю пром-сть. Для цього створ. Бюро з відбудови промисловості (Промбюро) УСРР, що діяло на правах філії рос. Вищої ради нар. господарства (ВРНГ). Наприкінці 1920 Укр. рада нар. господарства (УРНГ, колишнє Промбюро) керувала роботою 45-ти відділів, упр., главків і центрів; їм підпорядк. 10 720 підприємств. 29 листопада 1920 ВРНГ прийняла постанову про Н. пром. підприємств із кількістю робітників не менше 5-ти за наявності мех. двигуна і не менше 10-ти за його відсутності. Після доповіді голови УРНГ В. Чубаря 5-й Всеукр. з'їзд рад на поч. березня 1921 ухвалив рішення завершити Н. і концентрацію приватногосп. підприємств. У зв'язку із запровадженням нової економічної політики у травні 1921 УРНГ прийняла формал. рішення про припинення Н., однак усі підприємства, окрім дрібних, залишилися у держ. власності. На практиці комуніст. Н. призвела до появи командної економіки, здатної функціонувати тільки за директивами ззовні. Н. не знищила відчуженості робочої сили від засобів виробництва, але ліквідувала господаря-власника. Новий господар в особі держ. органу не мав матеріал. інтересу, був безособовим і нездатним щоденно займатися конкрет. виробництвом, тому з'явилася об'єктивна потреба в розробленні критеріїв і нормативів, стандарт. для всіх керованих об'єктів. Налагодження обліку знач. маси натурал. показників, підготовка кошторисів, планів і звітів, організація пооперац. контролю й постійна перевірка завжди завищуваних заявок вимагали величезної армії обліковців і контролерів. Разом із тим командна економіка мала високу мобілізац. здатність, що допомагало парт. кер-ву зосереджувати максимум людських і матеріал. ресурсів на виконанні завдань, які вони вважали першочерговими.

Н. землі з її надрами, водами та лісами проголошено у Рад. Росії 26 жовтня 1917 Декретом про землю (див. Декрети радянської влади). У грудні 1917 1-й Всеукр. з'їзд рад поширив дію цього декрету на Україну. Селяни вітали його тому, що не звикли володіти землею. Впродовж віків вони користувалися общин. або панською землею, і тільки деякі з них після Столипінської аграрної реформи 1906 стали повноцін. власниками землі. 1917–18 селянство прагнуло поділити всю землю між тими, хто її обробляє, на зрівнял. засадах («чорний переділ»). Розуміючи ситуацію, контрольов. більшовиками 2-й Всерос. з'їзд рад 1917 проголосив своїм декретом передачу всієї землі селянам у безстрокове користування. Однак більшов. партія одразу почала готувати передумови для реалізації своєї програм. вимоги – ліквідації індивід. селян. землекористування шляхом утворення на селі радгоспів або комун сільськогосподарських. 27 січня (9 лютого) 1918 Всерос. ЦВК додатково до Декрету про землю 1917 ухвалив «Закон о социализации земли». Термін «соціалізація» був есерівським і означав передачу всієї землі без викупу в розпорядження органів самоупр. для зрівнял. поділу за труд. або спожив. нормою між селянами, проте замість неіснуючих органів самоупр. земля перейшла в розпорядження держ. органів. В. Ленін визнав, що замість соціалізації вийшла Н. землі, ідентична за змістом Н. промисловості. Але якщо

соціалізація не суперечила приват. власності на землю і цілком вкладалася в ринк. економіку, то Н. передавала осн. засіб виробництва у с. госп-ві у держ. власність. У Декреті про землю 1917 зазначено, що форма користування землею повинна бути такою, як це вирішать в окремих селах – подвір., хутір., общин., артіл., однак у «Законе о социализации земли» (1918) вказано, що держава сприятиме соціаліст. формам землеробства – радгоспам і комунам. В «Положении о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию», опубл. 14 лютого 1919, всі види одноосіб. землекористування проголошено тимчас. і відмираючими. У березні того ж року 3-й з'їзд КП(б)У ухвалив резолюцію «Про земельну політику», що повторила текст «Положения...». В Україні, де ще зберігалось відновлене гетьманом П. Скоропадським поміщиц. землеволодіння, більшовики відразу надавали перевагу створенню радгоспів і комун. У відповідь піднялася хвиля селян. повстань. Внаслідок цього створена переважно із селян. загонів Червона армія втратила боєздатність і Україну окупували війська генерала А. Денікіна. Після відновлення рад. влади Всеукр. рев. комітет 5 лютого 1920 прийняв новий земел. закон на засадах «чорного переділу». Ленін. уряд більше не робив спроб комунізувати селянство ні в Україні, ні в Росії, а колективізація с. господарства була здійснена силовими методами тільки 1929–32. Однак колгоспники у тривалій боротьбі з державою вибороли право власності на продукцію, вироблену в присадиб. госп-ві, та частину продукції громад. господарства (її розподіляли за трудовими), а також право на реалізацію своєї продукції за цінами вільного ринку. Внаслідок цього більшовикам не вдалося реалізувати в повному обсязі ухвалену на черг. з'їзді РКП(б) у березні 1919 комуніст. програму. В країні залишилися грошовий обіг і пов'язані з ним екон. реалії: госпрозрахунок на держ. підприємствах, оптова та роздрібна держ. і кооп. торгівля, базарна (під виглядом колгосп.) торгівля продовольством та сировиною с.-г. походження.

Бібліографічний опис:

Націоналізація / С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-71081>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).